

УДК: 101.1; 371.13

**ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ ЯК ФАКТОР І УМОВА
ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ СТРУКТУР ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА**

кандидат філософських наук, Карабань Оксана

<https://orcid.org/0000-0002-3986-0345>

e-mail: oksana100282@gmail.com

кандидат економічних наук, Маленко Олена

<https://orcid.org/0000-0003-3464-136X>

e-mail: alenka2@ukr.net

Відокремлений структурний підрозділ «Олімпійський фаховий коледж імені Івана Піддубного» Національного університету фізичного виховання і спорту України, Україна, Київ

В статті зроблено аналіз проблем становлення, функціонування і розвитку громадянського суспільства. Розкрито роль та значення проблем вивчення інституціоналізації громадянського суспільства з точки зору його ролі як національно-державного відродження так і з точки зору інтеграції України до світового демократичного товариства. Продемонстровано, що становлення, функціонування і розвиток громадянського суспільства безпосередньо пов'язана із сучасною ідеологічною ситуацією в українському суспільстві, із наростаючим прагненням до самоідентифікації з необхідністю вибору власного шляху духовного, політичного і економічного розвитку.

Предметом дослідження являється детермінація інституціоналізації та функціонування основних структурних елементів громадянського суспільства.

Ключові слова: інституціоналізація, громадянські рухи, ініціативні групи, свобода особистості, громадянськість, громадянська участь

кандидат философских наук, Оксана Карабань; кандидат экономических наук, Елена Маленко, Гражданская активность как фактор и условие институционализации структур гражданского общества / Обособленное структурное подразделение «Олимпийский профессиональный колледж имени Ивана Поддубного» Национального университета физического воспитания и спорта Украины, Украина, Киев

В статье сделан анализ проблем становления, функционирования и развития гражданского общества. Раскрыта роль и значение проблем изучения институционализации гражданского общества с точки зрения его роли как национально-государственного возрождения, так и с точки зрения интеграции Украины в мировое демократическое сообщество. Продемонстрировано, что становление, функционирование и развитие гражданского общества напрямую связано с современной идеологической ситуацией в украинском обществе, с нарастающим стремлением к самоидентификации, с необходимостью выбора собственного пути духовного, политического и экономического развития.

Предметом исследования является детерминация институционализации и функционирования основных структурных элементов гражданского общества.

Ключевые слова: институционализация, гражданские движения, инициативные группы, свобода личности, гражданственность, гражданское участие

PhD of Philosophical sciences, Oksana Karaban, PhD of Economical sciences, Olena Malenko, Civic activity as a factor and condition for institutionalization of structures civil society / Separate structural subdivision "Olympic Vocational College named after Ivan Piddubny" of the National university of physical education and sport of Ukraine, Ukraine, Kyiv

The article analyzes the problems of formation, functioning and development of civil society. The role and significance of the problems of studying the institutionalization of civil society from the point of view of its role as a national-state revival and from the point of view of Ukraine's integration into the world democratic society are revealed. It is demonstrated that the formation, functioning and development of civil society is directly related to the current ideological situation in Ukrainian society, with the growing desire for self-identification with the need to choose their own path of spiritual, political and economic development. The subject of the study is the determination of institutionalization and functioning of the main structural elements of civil society.

Key words: institutionalization, civic movements, initiative groups, individual freedom, citizenship, civic participation

Вступ. Стрімкі економічні, соціальні та культурні зміни останніх двох десятиліть детермінували зміни у змісті усіх сфер життя вітчизняного соціуму. Хід сучасних реформ пов'язаний із побудовою та розвитком в Україні громадянського суспільства, у зв'язку із чим досить актуальним стає філософське осмислення та дослідження його структурних компонентів із точки зору їх інституціоналізації.

Становлення громадянського суспільства в Україні сьогодні викликає досить гострий інтерес у дослідників різних філософських шкіл і напрямків та займає вагоме місце серед проблем, яким приділяється особлива увага. Вони торкаються у більшості

філософських концепцій програмних документів держави, уряду, політичних партій та рухів України. Багатоаспектне розуміння цієї проблеми стає свого роду «візитною карткою», сучасної української філософської думки.

У практичному плані увага до проблеми становлення, функціонування і розвитку громадянського суспільства в Україні безпосередньо пов'язана із сучасною ідеологічною ситуацією в українському суспільстві, із наростаючим прагненням до самоідентифікації з необхідністю вибору власного шляху духовного, політичного і економічного розвитку.

Нинішня суспільна практика потребує філософського осмислення питань щодо реформування різних сфер суспільного життя України, яке не дає бажаного результату. Порушення рівноваги, що склалася у період реформування, між суспільством та державою призвело до посилення деструктивних соціальних висновків (державою фактично втрачено контроль над економічним, духовним та порядком із іншими сферами, суспільним життям, а громадянське суспільство у силу його дезорієнтації та організаційної слабкості ще не виробило альтернативних само регулятивних форм соціокультурного самоконтролю.).

В усіх трьох детермінантах ефективності будь-якого суспільства, запропонованих Б. Гаврилишином, присутні творчі потенціали особистості, які виявляють себе і через громадянську активність.

Сучасні підходи до дослідження громадянського суспільства опираються на теоретичні традиції, пов'язані із концепціями Дж. Лока, Г. Гегеля, К. Маркса, А. де Токвіля, А. Грамши.

Слід зазначити, що проблематика громадянського суспільства досить активно досліджується в сучасній філософській літературі. Зокрема це філософські дослідження ідеї громадянського

суспільства та ґенези її змісту в історії філософської думки від античних часів і до наших днів (В. Андрущенко, Р. Арон, А. Карась, Б. Констан, С. Кримський, Ю. Павленко та ін.);

Формулювання мети та завдання статті. Метою даної статті є аналіз особливостей виникнення, розвитку та реалізації основних інститутів громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. У міру того, як в сучасному світі людство намагається вирішити труднощі на шляху до досягнення соціальних та природних благ, особливо важливої ролі набуває проблема вивчення різноманітних форм активності громадян у суспільстві, їх функціонування з урахуванням особливостей соціальних процесів в сучасній Україні, які здійснюють вагомий вплив на їх цілі і напрямки розвитку. Не підлягає сумніву, той факт, що люди, так чи інакше, відчують прояв соціальної несправедливості та вимушені підвищувати рівень розвитку власної самореалізації.

Цілями самореалізації людини в громадянському суспільстві стають: досягнення здатності людини бути відповідальним за свободу, прагнути не лише до – свободи «від» (примус, залежність), але і до свободи «для» (здійснення своїх планів, встановлення соціальних цілей), досягнення соціальних благ.

Особлива природа самореалізації, проявляється саме в громадянській активності, у зв'язку із чим необхідно розглянути багатоманітні форми реалізації даного феномена.

Необхідно також сказати, що у відповідності з неоінституціональним підходом, об'єктом дослідження інститутів та інституціоналізації закономірно стають не лише структури та організації, але і «правила гри», тобто, в цьому випадку можна говорити про феномен «громадянської активності» як про особливий різновид інституту, який здійснює детермінуючий вплив на

формалізовані структури. Іншими словами, інституціоналізація структур громадянського суспільства передбачає попередню інституціоналізацію громадянської активності в якості довготривалої, яка сприймається як звичайна практика та залучає до неї майже всі прошарки суспільства.

Подальший взаємовплив даних інститутів приймає зрозуміло взаємообумовлюючий характер – у повній відповідності з теорією Е.Гіденса, рутинізовані завдяки громадянській активності, структури і практики громадянського суспільства самі, у свою чергу, починають виступати у якості фактора, який і обумовлює таку активність[1].

В найбільш оформленому та формалізованому вигляді громадянська активність проявляється в реалізації феномена місцевого самоврядування, в основу якого покладені сучасні уявлення та ідеї побудови відкритого громадянського суспільства на принципах локальної демократії, децентралізації і деконцентрації державної влади. Децентралізація виражається у передачі певної частини владних повноважень зверху до низу, тобто від центральних органів державної влади до органів місцевого самоврядування. Деконцентрація являє собою передачу повноважень державним службовцям місцевого рівня.

Сутністю та ціллю громадянської активності є реалізація соціально значимих інтересів, які властиві індивіду, різноманітним об'єднанням громадян. Поняття «активність» характеризує системну ознаку, яка визначає з одного боку системні якості людини, а з іншого – рівень її участі у суспільному житті.

Відомий український дослідник Б. Гаврилишин, розширюючи площину дослідження характеризованої проблеми, визначив три ключові групи детермінант ефективності будь-якого суспільства:

Перша група – соціальні детермінанти, яку становлять особливості прагнення, здійснення та взаємовідносин у суспільстві. Соціальні детермінанти знаходяться в цінностях суспільства;

Друга група – політичні детермінанти, до яких відносять характер влади, її використання, її сприйняття. Політичні детермінанти ефективності знаходять відображення у формах правління.

Третя група – економічні детермінанти: ресурси, наснага до праці, ноу-хау, інвестиції. Економічні детермінанти ефективності зумовлені економічною системою [2].

Соціальна динаміка громадянського суспільства має також і внутрішню детерміновану сторону, яка виявляється в її активності та визначеності на свідоме конструювання свого подальшого життя.

Які ж саме цінності лежать в основі громадянської активності? Вона залежить від духовних та політичних цінностей і орієнтації, загальної культури суб'єктів діяльності та поведінки громадянського суспільства.

Р.Г. Апресян під громадянською активністю розуміє вплив індивідів (громадян) на загальні умови суспільного життя, перш за все на політико-правовий простір, в рамках яких кожний із них реалізує свої приватні, індивідуальні цілі [4]. При цьому нас цікавлять зміни, а точніше, нові тенденції, акценти у взаємовідносинах індивіда, суспільства та держави, які обумовлені політичними та соціально-економічними перетвореннями останніх років.

За змістом громадянська активність може бути прогресивною і консервативною, конструктивною і деструктивною, за способами і методами – конвенціональною і неконвенціональною. У даному випадку варто відмітити, що «конвенціоналізм» (від лат. convention – угода) – філософська концепція, згідно з якою в основі природничих

теорій лежать довільні угоди, вибір яких регулюється лише за зручністю, доцільністю.

Громадянська активність направлена на залучення максимально можливої уваги громадськості, засобів масової інформації, владних структур до різного роду суспільних проблем. Серед них виокремлюють жіночі, молодіжні, ветеранські, а також питання пов'язані із розвитком місцевого самоврядування, освіти, культури, медицини, станом екології, економіки і т.д.

Процес формування громадянської активності може проходити стихійно, незалежно від діяльності тих чи інших соціальних інститутів, шляхом дискусій, обміну думками, співставлення різних точок зору. Проте, частіше за все, громадянська активність є результатом визначених дій державних установ, політичних організацій, засобів масової інформації. Формами колективної самоорганізації громадян є рухи, спільноти, ініціативні групи, експертні суспільні комісії, ради і т.д. Сфера їхньої дії достатньо широка – від збору підписів, подачі петицій до зібрання вуличних демонстрацій та актів громадянських протестів. В більшості випадків подібні акції пов'язані з проявом масового невдоволення. Вони знаходять своє вираження у пікетуваннях, мітингах, протестах, розповсюдженні друкованої продукції (листівок, газет). Така громадянська активність передбачає тиск на місцеві, регіональні органи влади з метою ухвалення та прийняття відповідних рішень.

Важко уявити розвиток і функціонування громадянського суспільства без підтримки держави. Обмеження сфер впливу держави повинно сприяти розширенню прав соціальної активності інститутів громадянського суспільства як незалежних ініціативних джерел. Вони служать на противагу системі державної влади і активізують творчий потенціал індивідів. Громадянське суспільство проголошує найвищою

цінністю людину і створює для неї достойні умови життя та праці. У філософії висловлюється думка про те, що громадянське суспільство необхідно розглядати як альтернативу існуючому політичному устрою [5]. Ця альтернатива виявляється у тому, що спільнота «вільних» індивідів потребує такого інституту як держава, проте все ж таки прагне контролювати її. Можливо, така думка пов'язана із тим, що людина може виявитися об'єктом маніпуляції держави. Такі форми правління як тоталітаризм сприяють поглинанню громадянського суспільства державою.

Громадянське суспільство в Україні має яскраво виражене колективне забарвлення, на відміну від західної моделі, де особистість розглядається в якості автономної, залежної лише від себе самої.

«Громадянське суспільство» на просторах колишнього Радянського Союзу з'явилося як ідеологічна конструкція, де мова йшла про створення нового морального і суспільного устрою. Ідея громадянського суспільства у багатьох країнах після зміни політичних ідеалів почала тлумачитися, як сфера активності окремих індивідів та нових форм суспільного життя незалежних від держави.

Гегель, підкреслював різницю та тісний взаємозв'язок між громадянським суспільством та державою, і розглядав її, як місце, де людина своєю працею черпає для себе користь, але таку можливість вона отримує лише від держави[6]. Можна навести наступний приклад: користь – Інтернет, а можливість користування його благами, повинна надавати держава.

Для високорозвинутого громадянського суспільства важлива максимальна незалежність її громадян, їх можливість самостійного прийняття рішень та реалізація власних інтересів та потреб. Цьому активно сприяла поява епохи глобальної мережі цифрового зв'язку. У

світі спостерігається розвиток взаємозв'язку, інформаційних обмінів між громадянами, перетворення суспільства в те, що називається в англomовному середовищі «мережею», де кожний член суспільства нерозривно пов'язаний з іншими, тісно включений в реальні або інформаційні та наукові взаємозв'язки.

З розвитком засобів масової комунікації зросла можливість впливу на масову свідомість індивідів. На жаль, у суспільстві, де пошук засобів існування є головною життєвою ціллю більшості громадян, найновіші технологічні досягнення не можуть стати, одним із основних засобів обміну, отримання наукового знання, вирішення соціальних проблем. З цієї ж причини вони не можуть бути тісно залучені до галузі реальних інформаційних і наукових взаємозв'язків. Будучи могутнім засобом впливу на свідомість та практичну діяльність людей, Інтернет стає потужним каталізатором для активного розвитку громадянського суспільства.

Епоха цифрової інформації має три важливих етапи. Перший – це споживання інформації, можливість приєднання до різних інформаційних джерел. Другий – інформаційної взаємодії. І третій – це етап, який підвищує якість можливої комунікації, на який ми збираємося умовно переходити. Це і є етап унікальної розгалуженої мережевої взаємодії[7,8].

Проте Інтернет, за оцінкою вчених, не є одностайно прогресивним явищем. З поміж суб'єктивних негативних наслідків, інформаційна мережа несе суспільству потенційну загрозу та є зворотною стороною її переваг. Мова йде про можливість політичних маніпуляцій, загрози інформаційної війни в умовах відсутності чітко сформульованої інформаційної політики держави та недостатньої урегульованості питань державно-правового використання Інтернету

в системі взаємовідносин держави та громадянського суспільства[7, 8].

Громадянська активність побудована на принципах повної добровільної участі та свободи. Ініціатори та члени громадянських акцій діють, як правило, за власним бажанням, без жодного примусу. Разом з тим дану проблему не варто розглядати поза контекстом громадянської відповідальності громадян перед законом тієї країни, в якій вони проживають.

Держава повинна сприяти розвитку демократичних інститутів, гуманістичних принципів та ідей, забезпечувати дотримання прав і свобод людини, заохочувати різноманітні форми участі населення в державній та суспільній діяльності, поважати зародки самоврядування, гарантувати свободу друку, судовий захист і т.д.

Громадянська активність виражається в громадянській особистості. Поняття «громадянськість» поєднує в собі риси всезагальної (загальнолюдської) та особливої (національної) культури. Громадянськість – це перш за все органічне поєднання «найвищих», (а не просто загальновидових чи індивідуально-особистісних) властивостей людини, які зібрані в їх ідеальному втіленні та реальному бутті [9]. Громадянськість - як особлива форма почуттів, моралі та свідомості формується у кожної людини в процесі соціалізації особистості та накопичення життєвого досвіду. Неодмінною умовою розвитку громадянського суспільства виступає фінансове благополуччя та фінансова свобода, які підвищують почуття власної гідності громадян та можливість вільного вибору та спілкування.

Громадянськість є рівнем соціально-розвинутої людини, її здатності жити не лише в межах власної родини, але і разом з іншими та заради інших [10].

Поглиблення конфронтації з представниками владних структур посилює політичний характер громадянської активності, може призвести до політичної кризи на локальному, регіональному та національному рівнях. Дана обставина обумовлює необхідність оперативного аналізу та аналізу суспільної думки в процесі прийняття політичних рішень.

В недемократичних країнах, де права людини суттєво обмежені та порушені, положення громадянина значною мірою ускладнюється, його суспільна активність стримується. Таке положення особливо характерне для тоталітарних режимів, де безмежно панує єдина ідеологія, встановлена монополія держави на діяльність ЗМІ, здійснюється грубе втручання в приватне життя людини, не допускається свобода економічної діяльності індивіда. В умовах демократичного режиму – навпаки, конституційний і реальний статус громадянина дозволяє йому брати активну участь у суспільному житті країни.

Громадянська активність протистоїть формальній (декларованій) активності, характерній для тих типів суспільств, в яких панує авторитарний або тоталітарний режим. Її критерієм є не зовнішня лояльність режимові, як це допускається при авторитарно-бюрократичних системах правління, а свідоме, зацікавлене і раціонально-критичне відношення суб'єктів (індивідів, груп) до суспільства і держави, прагнення здійснювати вплив на вироблення та реалізацію рішень, які торкаються як власних так і громадянських інтересів.

В цивілізованому суспільстві громадянська активність особистості не виходить за рамки, встановлені законом (якщо останній не суперечить основоположним правам громадян) та іншим способам суспільної регламентації (моральним нормам, правилам, угодам). При

цьому спостерігається наступна тенденція: чим вищий рівень розвитку суспільства в економічному, політичному і культурному відношенні, тим ширша і різноманітніша громадянська активність її членів.

Що стосується громадянської активності в рамках правового простору, то варто відмітити його недосконалість і несформованість. Чимало областей соціального життя, потребують правового оформлення та неохоплені чи недостатньо охоплені діючим законодавством.

Вплив громадянської активності на суспільні відносини діє інакше, чим це характерно для регулятивного впливу права. Громадянська активність забезпечує нормативний вплив, перетворюючи при цьому енергію громадянськості, в енергію поведінкових актів людей. Тим самим вона сприяє досягненню цілей та завдань для суспільного регулювання.

Громадянська активність проявляється у всіх сферах життя сучасного суспільства. В економічній галузі вона реалізується у формі захисту і підтримки права власності і свободи підприємництва, у вирішенні трудових спорів, в укладенні взаємовигідних угод, розвитку партнерських відносин, в обмеженні державної монополії на виробництво і розподіл товарів. В політичній сфері вона виступає у формі активної участі членів громадянського суспільства в державному управлінні через механізми безпосередньої і представницької демократії (виборів, референдумів і т.д.) в діяльності добровільних суспільно-політичних об'єднань, асоціацій, в розвитку місцевого самоврядування. В духовно-ідеологічній сфері громадянська активність здійснюється в альтернативних формах освітньої, наукової, релігійної діяльності. У соціальній сфері вона представлена у формі різноманітних організацій і рухів, які

виступають за здоровий спосіб життя, охорону природи та оточуючого середовища, права материнства і дитинства, розвиток сім'ї, підтримку літніх людей. В результаті громадянську активність можна класифікувати за суб'єктивним складом, в залежності від носія активності, за сферою діяльності, інтересами [11].

В кожній сфері суспільного життя особистість виробляє і реалізовує ту чи іншу стратегію громадянської участі. В науковій літературі не існує загальноприйнятої типології форм громадянської активності. Проте, частіше за все, виділяють такі інституціональні типи і форми як, наприклад, громадянські ініціативи і громадянські рухи.

Звичайно, можна говорити про те, що деякі із незалежних груп і організацій громадян можуть і не складати частину громадянського суспільства, оскільки їх дії не відповідають громадянським критеріям. Проте, такий підхід не зовсім зрозумілий, а навпаки лише підтверджує те, що демократично налаштоване громадянське суспільство може здійснювати не лише позитивний, а й деструктивний вплив на долю політичної демократії.

Висновки. Охарактеризувавши феномен громадянської активності особистості в проблемному полі соціальної філософії та розглянувши громадянське суспільство як простір реалізації громадянської активності особистості можна стверджувати, що сучасний дискурс проблематики громадянського суспільства та громадянської активності ґрунтується на етичному розумінні громадянина як носія активної позиції, спрямованої на утвердження демократичних ідеалів. Справжнє «бути громадянином» не корелює із патерналістськими принципами, що культивуються у вітчизняному суспільстві. Громадянин не чекає пасивно вирішення тих чи інших проблем – він є дієвим суб'єктом соціальних процесів.

Література:

1. Маринчешка, Т. Л., Деменчонок Э. В. (1988). *"Теория структурирования" Э. Гидденса. Новые тенденции в западной социальной философии.* Москва, 304.
2. Гаврилишин, Б. (2009). *До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доповідь Римському Клубові.* Київ: ПУЛЬСАРИ, 248.
3. Арон, Р. (1993). *Демократия и тоталитаризм: пер. с фр. Р. Арон.* Москва, 303.
4. Апресян, Р.Г. (1996). Демократия и гражданство. *Вопросы философии*, 7, 3-12.
5. Гаджиев, К. (2001). Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования. *Вопросы философии*, 7, 45-49.
6. Гегель, Г. (2000). *Основи філософії права.* Київ: Юніверс, 344.
7. Тимошенко, С.О. (2005). *Громадянське суспільство, його сутність і основні проблеми формування.* Київ: Центр навчальної літератури, 704.
8. Глазунова, С.А. (2012). НЕТОКРАТИЯ: власть в информационном обществе. *Власть*, 7, 67-70.
9. Єрмоленко, А. (2007). *Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови.* Київ, 317.
10. Драгомирецька, Н. (2009). Громадянська відповідальність як віддзеркалення розвитку громадянського суспільства. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України.* 1, 257-268.

11. Івченко, О. Г. (2013). *Людина в структурі громадянського суспільства: філософія ідентичності*. Київ, 380.
12. Бердяев, Н. (2021). *О назначении человека. Опыт парадоксальной этики*. Київ, 556.
13. Співак, В.М. (2010). Глобальне громадянське суспільство: реалії та майбутнє. http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2010_1/34. Pdf
14. <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/index>

References:

1. Marincheshka, T. L., Demenchonok Je. V. (1988). *"Teorija strukturirovanija" Je. Giddensa. Novye tendencii v zapadnoj social'noj filosofii*. ["The theory of structuring" by E. Giddens. New Trends in Western Social Philosophy]. Moskva, 304. [in Russian].
2. Havrylyshyn, B. (2009). *Do efektyvnykh suspilstv: Dorohovkazy v maibutnie: dopovid Rymskomu Klubovi*. [Towards Effective Societies: Roadmaps for the Future: A Report to the Club of Rome]. Kyiv: PULSARY, 248. [in Ukrainian].
3. Aron, R. (1993). *Demokratija i totalitarizm: per. s fr. R. Aron*. [Democracy and totalitarianism: trans. with fr. R. Aron]. Moskva, 303. [in Russian].
4. Apresjan, R.G. (1996). Demokratija i grazhdanstvo. [Democracy and Citizenship]. *Voprosy filosofii, [Philosophy questions], no. 7, 3-12*. [in Russian].
5. Gadzhiev, K. (2001). *Koncepcija grazhdanskogo obshhestva: idejnye istoki i osnovnye vehi formirovanija*. [The concept of civil society: ideological origins and main milestones of formation]. *Voprosy filosofii, [Philosophy questions], no.7, 45-49*.
6. Hehel, H. (2000). *Osnovy filosofii prava*. [Fundamentals of the philosophy of law]. Kyiv: Yunivers, 344. [in Ukrainian].

7. Tymoshenko, S.O. (2005). *Hromadianske suspilstvo, yoho sutnist i osnovni problemy formuvannia*. [Civil society, its essence and the main problems of formation]. Kyiv : Tsentr navchalnoi literatury, [Kyiv: Center for Educational Literature]. 704. [in Ukrainian].
8. Glazunova, S.A. (2012). NETOKRATIJA: vlast' v informacionnom obshchestve. [NETOCRACY: Power in the Information Society]. *Vlast'*, [Power], no.7, 67–70. [in Russian].
9. Iermolenko, A. (2007). *Hromadianske suspilstvo v Ukraini za doby hlobalizatsii: tsinnisno-normatyvne ta instytutsiine zabezpechennia yoho rozbudovy*. [Civil society in Ukraine in the age of globalization: value-normative and institutional support of its development]. Kyiv, 317. [in Ukrainian].
10. Drahomyretska, N. (2009). Hromadianska vidpovidalnist yak viddzerkalennia rozvytku hromadianskoho suspilstva. [Civic responsibility as a reflection of the development of civil society]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy*. [Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine], no.1, 257–268. [in Ukrainian].
11. Ivchenko, O. H. (2013). *Liudyna v strukturi hromadianskoho suspilstva: filosofiia identychnosti*. [Man in the structure of civil society: the philosophy of identity]. Kyiv, 380. [in Ukrainian].
12. Berdjaev, N. (2021). O naznachenii cheloveka. Opyt paradoksal'noj jetiki. [About the appointment of a person. An experience of paradoxical ethics]. Kiiv, 556. [in Russian].
13. Spivak, V.M. (2010). *Hlobalne hromadianske suspilstvo: realii ta maibutnie*. [Global civil society: realities and the future]. http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2010_1/34. Pdf. [in Ukrainian].
14. <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/index>. [in Ukrainian].